

HISTORY OF FORMATION AND CONSTRUCTION ARCHITECTURE OF KASHKADARYA SHRINES

Sanabar Nurmatovna Djuraeva
doctor of historical sciences
National University of Uzbekistan
Tashkent, Uzbekistan
E-mail: sanabar.djuraeva@bk.ru

ABOUT ARTICLE

Key words: Qarshi, Kesh, Nasaf, Naqshab Sufism, scholar, scholar, monument, mausoleum, mosque, madrasa, shrine, architectural archive, document.

Received: 19.04.24
Accepted: 21.04.24
Published: 23.04.24

Abstract: In this article, after the introduction of Islam to Central Asia, local traditions and values were combined with Islamic culture in Movarounnahr, its southern region, Kashkadarya region, became a part of the large state associations of the East, and the names of the representatives of the Islamic world in the oasis: representatives of Sufism, Companions, Sayyids, Khojas, etc. and information about the presence of symbolic graves. At the same time, in the architectural architecture of the region, it is said that the construction of mausoleums with a dome-shaped central room was developed mainly in the 19th-19th centuries, and later there were mosques, a call to prayer tower, a pool for water use, ablution rooms, and even madrasas in some places. The construction style of mausoleums: The history of the 10th-15th century memorials of Timur and Timurids, the unique architectural monuments built in the 15th-15th centuries, the architecture of shrines typical of the 15th-15th centuries, the examples of historical monuments of the 10th-20th centuries are covered in detail based on primary sources, archival data, and field research materials.

ҚАШҚАДАРЁ ЗИЁРАТҒОҲЛАРИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА ҚУРИЛИШ АРХИТЕКТУРАСИ ТАРИХИ

Санабар Нурматовна Джураева
тарих фанлари доктори
Ўзбекистон Миллий университети
Тошкент, Ўзбекистон
E-mail: sanabar.djuraeva@bk.ru

МАҚОЛА ҲАҚИДА

Калит сўзлар: Қарши, Кеш, Насаф, Нақшаб тасаввуф, олим, аллома, ёдгорлик, мақбара, масжид, мадраса, зиёратгоҳ, архитектура архив, хужжат.

Аннотация: Мазкур мақолада Марказий Осиёга ислом дини кириб келгач Мовароуннаҳрда маҳаллий анъана ва қадриятлар ислом маданияти билан уйғунлашганлиги, унинг жанубий ҳудуди бўлган Қашқадарё ҳудуди Шарқнинг йирик давлат бирлашмалари таркибида бўлиб келганлиги, воҳада ислом олами номоёндалари: тасаввуф вакиллари, саҳобалар, саййидлар, хўжалар, номлари билан боғлиқ ҳақиқий ва рамзий қабрлар мавжудлиги ҳақида маълумот келтирилган. Шу билан бирга ҳудуд архитектура меъморчилигида IX-XII асрларда асосан, марказий хонаси гумбазсимон услубдаги мақбаралар қурилиши ривожланганлиги, кейинчалик улар атрофида масжид, азон айтадиган минора, сувдан фойдаланиш учун ҳовуз, таҳоратхона, баъзи жойларда чиллахона, ҳатто мадрасалар ҳам бўлганлиги айтилган. Мақбаралар қурилиш услуби: X-XIV асрга оид, Темур ва темурийлар даври меъморчилиги, XV-XVI асрларда қурилган ноёб архитектура ёдгорликлари, XVII-XVIII асрга хос зиёратгоҳлар меъморчилиги, XIX-XX асрлар тарихий ёдгорликлари намуналари тарихи бирламчи манбалар, архив маълумотлари, дала тадқиқотлари материаллари асосида батафсил ёритилган.

**ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ И СТРОИТЕЛЬНОЙ АРХИТЕКТУРЫ
КАШКАДАРЬНСКИХ СВЯТЫНЬ**

Санабар Нурматовна Джуроева

доктор исторических наук

Национальный университет Узбекистана

Ташкент, Узбекистан

E-mail: sanabar.djuraeva@bk.ru

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: Карши, Кеш, Насаф, Накшаб Суфизм, ученый, ученый, памятник, мавзолей, мечеть, медресе, храм, архитектурный архив, документ.

Аннотация: В данной статье после внедрения ислама в Среднюю Азию местные традиции и ценности соединились с исламской культурой в Моваруннахре, его южный регион, Кашкадарьинская область, вошёл в состав крупных государственных объединений Востока, а также названы имена представители исламского мира в оазисе: представители суфизма, сподвижники, сайиды, ходжи и др. и сведения о наличии символических могил. В то же время в

архитектурной архитектуре региона отмечается, что строительство мавзолеев с куполообразным центральным помещением получило развитие преимущественно в XIX-XIX вв., позднее появились мечети, башня призыва к молитве, бассейн для водопользования, комнаты для омовения, а местами даже медресе. Стиль строительства мавзолеев: история памятников Тимура и Тимуридов X-XV веков, уникальные памятники архитектуры, построенные в XV-XV веках, архитектура. типичных для XV-XV веков святынь, подробно освещены примеры исторических памятников X-XX веков на основе первоисточников, архивных данных и материалов полевых исследований.

КИРИШ

Ўрта Осиёдаги маданият ёдгорликлар ушбу минтақа халқлари ҳаётида диний тасаввурларнинг бой ва хилма-хил бўлганидан далолат беради. Бундай ранг-баранг ҳолатнинг вужудга келиши, хусусан, асрлар давомида маҳаллий аҳолининг касб машғулоти, давр ўзгаришлари, халқларнинг кўчиши, турли халқлар этиқодларининг маҳаллий анъаналар билан трансформацияга учраши минтақа учун янги тизимларнинг тарқалишига сабаб бўлган. Марказий Осиёга ислом дини кириб келгач, Мовароуннаҳрда маҳаллий анъана ва қадриятлар “ислом маданияти” билан уйғунлашди [1:73-76]. Унинг жанубий ҳудуди бўлган Қашқадарё воҳаси ҳам ўзининг бой тарихи, ноёб маданият ва маънавий мероси, анъаналарига эга бўлиб, ўзига хос қурилиш услуби ва меъморчилиги ривожланди.

Таъкидлаш ўринлики, ўрта асрлар мобайнида воҳа сўғд, турк ҳоқонлиги, араб халифалиги, Сомонийлар, Қорахонийлар, Қарлуқлар, Хоразмшоҳлар, Чингизийлар, Темурийлар салтанати ва Бухоронинг турли сулолалари каби Шарқнинг йирик давлат бирлашмалари таркибида бўлиб келган. Шарқнинг буюк сиймолари шу ерда таваллуд топган бўлиб, вилоятнинг бир қатор меъморий ёдгорликлари уларнинг номи билан аталади [2;3]. Шу билан бирга, воҳада ислом олами намояндалари: тасаввуф вакиллари, саҳобалар, саййидлар, хўжалар номлари билан боғлиқ ҳақиқий ва рамзий қабрлар бўлган мақбаралар ҳам мавжуд.

АСОСИЙ ҚИСМ

Ҳудуд архитектура меъморчилиги IX-XII асрларда, асосан, Сомонийлар давридан аллома ва авлиёлар қабри устига марказий хонаси гумбазсимон услубдаги мақбаралар қурилиши билан бошланган бўлса, мақбаралар атрофи масжид, азон айтадиган минора, сувдан фойдаланиш учун ҳовуз, таҳоратхона, баъзи жойларда тасаввуф вакилларининг чилла сақлаши, ибодат қилишлари учун чиллахоналар, ҳатто мадрасалар ҳам бўлганлигини кўриш мумкин.

Шунингдек, айнан Қашқадарё воҳаси ислом маданиятининг меъморий услуб намуналарини бирлаштирган ёдгорликлар Амир Темур ва Темурийлар даврида бунёд этилган. Хорижлик тадқиқотчи Ганс Роберт, Амир Темур ва Темурийлар даврида мусулмон архитектураси юқори даражада ривожланганини, улар ўзидан олдинги ислом меъморчилиги анъаналарини давом эттириб, янги меъморчилик услубини яратиб, Темурийлар даври ренессансига асос солганини қайд этади [4:98]. Ҳозирги кунга қадар сақланиб келаётган бу ёдгорликлар, маҳаллий аҳоли томонидан зиёрат объекти сифатида фойдаланиб келинмоқда.

Воҳада зиёратгоҳларнинг шаклланиши ва тадқиқи тарихига назар ташласак, мустамлака даврида, яъни 1867 йилда Туркистон қадимий ёдгорликларини ўрганиш учун империя вакили шарқшунос П.И.Лерх жўнатилганган бўлса, генерал Ф.Кауфман томонидан 1871 йилда рухсатсиз казиш текширувлар амалга оширмаслик бўйича қонун қабул қилинган [5:20-21]. 1895 йилда Тошкентда Туркистон археология тўғараги, 1916 йилда рус географик жамиятининг Туркистон бўлими ташкил этилиши билан тарихий ёдгорликларни рўйхатга олиш ва сақлаш ишлари бошланди. Собиқ шўро даврида воҳа ёдгорликларини фоторасмлари билан проф. Б.П.Денике ва немис олими доктор Кон Винерлар шуғулланган бўлса, 1920 йил 31 январда МИҚ Туркистондаги музей ишлари ва табиат, санъат ва ёдгорликларини сақлаш ишлари Ўрта Осиё қўмитаси (Средазкомстарис) ташкил этилди [6:1-5]. Айнан шу ташкилот томонидан 1923-70 йилларда Ўзбекистон шаҳарларида, жумладан, Қашқадарё ҳудудида ҳам археологик экспедициялар олиб борилиб, тарихий-маданий ёдгорликларни топиш, уларни рўйхатга олиш, сақлаш ва таъмирлаш ишлари билан шуғулланилди. Жумладан, 1925 йилдан академик В.В.Бартольд ва археолог В.Л.Вяткин томонидан Шахрисабз тарихий ёдгорликларини ўрганиш бошланган [7:64-70] ва Средазкомстарис ташкилоти Шахрисабздаги Оқсарой обидаси, Имом Зода мақбараси, Гумбази Саййидон мозори, Шамсиддин мозори, Кўк Гумбаз масжиди, Қарши шаҳридаги Абдуллахон масжид ва мадрасаси, Намозгоҳ масжиди, Заҳоки марон ва Шуллиуктепа ёдгорликлари рўйхатга олинган [8:20-21].

ЎзССР олий Советининг 1968 йил 15 майда “Маданият ёдгорликларини сақлаш тўғрисида”ги қонуни, ЎзССР Министрлар Советининг “Республика моддий маданият ёдгорликларини сақлаш ва қайта тиклашни янада яхшилаш чоралари ҳамда ёдгорликлар ва монументларнинг лойиҳаларини тузиш ва уларни қуриш тартиби тўғрисида”ги қарори қабул қилинган [9:3]. Айнан шу қарор асосида 1969 йил Қашқадарё воҳасида 187 та архитектура, 183 та археология, 2 та революция ёдгорлиги рўйхатга олинди, Қарши тумани Москва колхозидagi Ҳазрати Султон мақбараси, Касбидаги “Мир Ҳайдар Султон” ансамбли, Косон тумани Пудина қишлоғидаги “Қуссам ота” ансамбли, Чироқчи тумани Ангар қишлоғидаги “Қўш хонақоҳ”, Ғузур туманидаги мадраса ва ўнлаб обидалар жамоатчилик ёрдами билан таъмирлангани қайд этилади [10:1-6]. Мазкур маълумот совет йилларида мазкур обидаларнинг меъморчилик

талаблари асосида таъмирланмагани, давлат томонидан алоҳида эътибор берилмаганлигини исботлайди. Шунингдек, бу даврда М.Массон раҳбарлигида Қашқадарё воҳаси шарқий ҳудудларини ўрганиш мақсадида КАТЭ – Кеш археологик-топографик экспедицияси ташкил этилган эди [11:39]. Мазкур экспедиция томонидан асосан Темурийлар даври ёдгорликлари тадқиқ қилиниб, уларнинг ҳолати ва таъмирлаш ишлари юзасидан илмий хулосалар берилган.

Қуйида воҳадаги зиёратгоҳларнинг турли асрларда шаклланган ва қайта ишланган архитектурасига доир маълумотларни таҳлил қиламиз.

X-XIV асрларга доир зиёратгоҳлар архитектураси. Айтиш мумкинки, воҳада асосан Темурийлар даври билан боғлиқ зиёратгоҳлар аксариятни ташкил этса-да, ундан олдинги асрларда шаклланган ва аҳолининг зиёрат ва ибодат масканига айланиб қолган тарихий-меъморий ёдгорликлар ҳам мавжуд.

Масалан, Қарши тумани Қовчин қишлоғидаги Абул Муъийн Насафий (1027-1144) номи билан боғлиқ зиёратгоҳни Л.Ю.Маньковская “Аъзам даҳмаси - Имом Муъин комплекси”, деб атади ва уни XI-XVII асрларга тегишли эканлигини таъкидлайди. Бу жой саҳни девор билан ўраб олинган ташқи ҳовли, бир-бирига ёндашиб тушган бир неча хужра, гавжум дарвозали, тўртбурчак ички ҳовли мавжуд. Ҳовлининг ўртасида тўртбурчак ҳовуз бор, ёғочдан қурилган пешайвонли масжид энг қадимий бинолардан биридир. Масжидда мўъжазгина чиллахона бўлиб, у Имом Мўъин даҳмасидаги мураккаб бино билан боғлиқ. Даҳма архитектура услуби жиҳатдан ўзига хос баланд кўлоҳи гумбаз билан ёпилган. Даҳма ўймакор ёғочдан солинган, нақшлари бор. Гўрхонанинг шимолий-ғарбий томонига кўпол таъмирланган XI-XII асрга тегишли бино келиб туташган. Шарқ томонида ҳам бино бўлиб, у хонақоҳга бориб тақалади. Унинг бунёд этилган вақтини XVI аср охири – XVII аср, деб аташ мумкин [12:79-82]. Ҳозирги кунда ҳам бу жой халқ орасида “Имоми Муъин”, деб аталади. Мажмуада айни чоғда кириш дарвозаси (3,5×3,5 м., XIV аср), масжид, ҳовуз, “Тошқудук” (XIV аср, чуқурлиги 18 м., эни 0,80 м.) ва қабристон бор. Бу ерда талабалар яшайдиган хужралар бўлган. Шунингдек, карвонсарой ҳам бунёд қилинган. 1968 йилда мажмуа деворининг бир қисми кулаб тушган, девор орасидан XII асрда ёзилган Қуръон китоби топилган. Имоми Мўъин давридаги Балх тут ёғочидан уста Зариф ясаган лаҳв (60×110 см.) ҳамда чироғдон топилган [13:4].

Шунингдек, Қашқадарё вилояти Косон туманининг Пудина қишлоғида Қусам Шайх номи билан боғлиқ XI асрга тегишли археологик ёдгорлик намуналари мавжуд [14:13-18]. Қусам Шайх меъморий ёдгорликлар ичида энг қадимийси Исҳоқ ота номи билан юритиладиган мақбара, унга ёндош бўлган иккинчи мақбара бўлиб, XI-XIII аср бошлари билан даврлаштирилади [12:77]. Ёдгорлик марказида Қусам Шайх ҳазратларининг мақбараси, зиёратхона ва икки кичик даҳма, унинг олдида тўққиз гумбазли масжид жойлашган. Мажмуа ҳовлисида кейинчалик қурилган масжид ва аввалги даврга оид кудук, ҳовуз жойлашган

[15:30]. 1990-1995 йилларда Қусам Шайх мажмуаси қайтадан таъмирланиб, масжид олдидан Севинч ота, Мансур Муҳаммад ҳамда Исҳоқ ота мақбараларига йўлакчалар қурилган.

Мажмуа бир вақтда эмас, XI-XIX асрлар давомида қурилган [16:10-16]. Қусам ота мажмуаси тархи безатилиши нуқтаи назаридан Шоҳи Зиндадаги Али Насафий амалий нақшинкорлигига умумий яқинлиги бор. Бу ёдгорлик Марказий Осиё меъморчилигининг энг қадимий ва ноёб намуналаридан биридир.

Косон тумани Команди қишлоғидаги Ҳазрати Исохон ва Ҳазрати Мусохон номи билан боғлиқ зиёратгоҳ атрофидаги қабристонда 1310-1315 йилларга оид қабр тошларини кўриб, мақбара ва унинг ичидаги қабрларни XIII аср охири – XIV аср бошига тегишли, дейиш мумкин. XIII аср зиёратгоҳларнинг шаклланиш ўрнини ўрганиш хулосалари асосида айтиш мумкинки, дастлаб бир аллома ёки авлиё қабри пайдо бўлади, кейин атрофи қабристонга айланади. Тепалик устидаги мақбара оддий тўртбурчак шаклда қурилиб, усти текис қилиб ёпилган ва унда Ҳазрати Исохон ва Ҳазрати Мусохоннинг қабри бор. Атрофидаги қабристонда XIV-XV асрларга оид қабртошлар бор. Қабр қозиш вақтида сопол парчалари, хум идишлар топилган. Мақбарадан пастроқда масжид жойлашган. Масжиднинг орқа томонида ғор бўлган. Аввал бу ер чиллахона бўлган. Маҳаллий аҳоли у ердан ер ости йўли бўлганлигини, 1978-1979 йилларда кўмилиб кетганлигини айтишди. 1992 йилда мақбара ва масжид маҳаллий аҳоли томонидан таъмирланган. Бузилган мақбара эшиги остидан эски китоблар чиққан, кейин яна кўмиб юборилган.

Касби туманида дин илми соҳиби Султон Мир Ҳайдар (1275-1365) номи билан боғлиқ ёдгорлик мажмуи қад ростлаган. Султон Мир Ҳайдар номи билан аталувчи обида турли даврларда қуриб битказилган уч гуруҳ биноларни ўз ичига олади, улар: XIV аср даҳмалари, XV аср қабртошлари, XVI аср масжид биносидан иборат [15:24-30]. Ҳазрат Султон Мир Ҳайдар тарихий-меъморий ёдгорлик ансамбли XI-XVI асрларда барпо қилинган. Мазкур ёдгорликнинг умумий майдони атрофидаги қабристонлар билан бирга 166,4 гектардан иборат. Унинг ёнидаги тепалик эса, “Касби кўрғони”, деб аталиб, 2,8 гектарни ташкил қилади. Бу ансамбль атрофида Султон Мир Ҳайдар мақбараси, уч гумбазли мавзолей, чиллахона, Саид Мир Мўъмин Самарқандий қабри, айвон, минора, қишки ва ёзги масжидлар, ҳайит намози ўқиладиган намозгоҳ тарихий ёдгорлиги, иккита ёпиқ ва битта очиқ сардобалар мавжуд. Ер остидан топилган сардоба Қорахонийлар даврига мансуб бўлиб, VII-IX асрларда қурилганлиги аниқланган [12:85-89], [17:20-24]. Султон Мир Ҳайдар мажмуасидаги қабр устига қўйилган тўқ кулранг мармар сағанада унинг ҳижрий 897 йилда (милодий 1491) қўйилгани битилган. Мақбара ёнидаги минора XIX-XX асрга тегишли [18:5-8].

ХУЛОСА

Таъкидлаш лозимки, Султон Мир Ҳайдар макбаралар мажмуининг қурилиш услуби Шаҳрисабздаги Дор ус-саодат, Косондаги Қусам Шайх ансамблига ўхшайди. Бу услуб XIV асрга хос бўлиб, Темурийлар меъморчилик услубини такрорлайди.

Олим Л.Ю.Маньковская XX асрнинг 50-йилларида Султон Мир Ҳайдар мажмуаси қаровсиз қолдирилгани ва омонга айлантирилганини айтишга журъат топа олган. Султон Мир Ҳайдар ота мажмуаси ҳақида дастлабки тадқиқотларни С.К.Кабанов, 1960-йилларнинг бошларида Р.Р.Абдурашулов, Л.И.Ремпель, 1970 йилларда Л.Ю.Маньковская, А.З.Зайниддинов эълон қилган [19:81-84]. 1989 йилнинг январидан макбарани тартибга келтириш, эсдалик лавҳини қўйиш ишлари амалга оширилган. Масжид ва минора йўлаклари тупроқдан тозаланиш даврида турли тарихий осори-атиқалар топилган. Архив ҳужжатларида воҳадаги бошқа меъморчилик обидаларига нисбатан мазкур ёдгорлик ўтган асрнинг 70-80-йилларида археологик ва меъморчилик нуқтаи назаридан кенг ўрганилганлиги кўрсатилади [20:18-37].

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Джаббаров И., Дресвянская Г. Духи, святые, боги Средней Азии. –Тошкент: Узбекистон, 1993. –С. 73-76.
2. Сулейманов Р.Х. Карши-Насаф-Нахшаб в системе мировой цивилизации. Роль города Карши в истории мировой цивилизации. –Ташкент-Карши, 2006; Массон М.Е. Столичные города в области низовьев Кашкадарьи с древнейших времен / Из работ Кешской археолого-топографической экспедиции ТашГУ (1965-1966 гг.) –Ташкент, 1973; Камалиддинов Ш.С. Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX – начала XIII вв. –Ташкент, 1996.
3. Roemer H.R. The successors of Temur. The temurid and Safavid periods, in the Cambridge history of Iran. Vol. VI. Eds. P.Jackson & L.Lockhart. –Cambridge: Cambridge University Press, 1986. –pp. 98.
4. ЎзМА, ф. 394-жамғарма, 1-рўйхат, 252-иш, 20-21 варақлар.
5. Djuraeva, S. N. (2022). ANALYSIS OF SOURCE STUDIES AND HISTORIOGRAPHY OF TASHKENT SHRINES. Galaxy International Interdisciplinary Research Journal, 10(12), 627-635.
6. Djuraeva, S. (2020). Classification Of Pilgrimages In Sherobod Oasis. The American Journal of Interdisciplinary Innovations and Research, 2(11), 17-20.
7. Djuraeva, S. N. (2022). Geographical Location And Architecture Of Shrines Formed In The Surkhan Oasis In The IX-XII Centuries. Journal of Pharmaceutical Negative Results, 5188-5194.

8. Djuraeva, S. N., Alimova, M. F., Mubarak, A., Mukhamadiev, N. E., & Djuraev, A. M. (2023). Historiographical Analysis of Tashkent-Medieval Religious Architectural Monuments. *Journal of Law and Sustainable Development*, 11(12), e2693-e2693.

9. Djuraeva, S. N., & Alinazarova, D. V. (2024). SHRINES ASSOCIATED WITH THE KASHKADARYA OASIS ECOTOURISM. *Oriental Journal of History, Politics and Law*, 4(02), 1-10.

10. Djuraeva, S. N., & Rakhimdjano, D. A. (2022). TRADE RELATIONS OF THE SURKHAN OASIS ON THE GREAT SILK ROAD IN THE MIDDLE AGES AND THE CRAFTS THAT FLOURISHED THERE. *American Journal Of Social Sciences And Humanity Research*, 2(12), 56-61.

11. Djuraeva, S., & Raximdjano, D. (2021). Tourism Development In Mountainous Places Of Surkhandarya Region. *Turkish Online Journal of Qualitative Inquiry*, 12(6).